
РЕЦЕНЗІЇ

**Терський С.В. Княже місто Володимир:
Монографія. – Львів:
Вид-во Національного університету
«Львівська політехніка», 2010. – 320 с.**

Історія давньоруського міста все ще належить до числа недостатньо розроблених в історичній науці. Проблема їхнього походження, соціально-економічного, політичного та культурного розвитку і структури віддавна привертає увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними, політичними та культурно-освітніми центрами як окремих удільних земель, так і централізованих великих князівств на Русі. Разом з тим при спробі створити наскрізну класифікацію і періодизацію давньоруських міст, простежити й зрозуміти процес їх становлення дослідники нашої країни стикаються на певні труднощі. По-перше, історія утворення і розвитку цих поселенських структур знайшло нерівномірне висвітлення у писемних джерелах. Окрім того, жодне з них не дає детальної характеристики давньоруського міста. Звідси і розбіжності в запропонованих дослідниками типологіях руських міст періоду IX – середини XIV ст. У зв'язку з цим надзвичайно важливим стає вивчення археологічних матеріалів, що містять додаткові цінні дані для вирішення широкого кола питань, пов'язаних з проблемою типології та структури давньоруських міст в цілому та окремих земель зокрема. Проте й тут історики інколи не володіють достатньою кількістю необхідних артефактів. Тому незначна кількість археологічних матеріалів стосовно окремо взятого великого населеного пункту також не завжди може повно розкрити питання містоутворення, визначення місця ремісничого поселення в процесі його виникнення і формування. По-друге, залишається недостатньо розробленим методологічний рівень розробки проблеми. Однак поєднання і глибокий аналіз писемних джерел та археологічного матеріалу, який постійно поповнюється, дозволяють отримати важливу інформацію про утворення середньовічних міст, визначити особливості, шляхи й хронологічні рамки їхнього розвитку на території сучасної України.

У цьому контексті монографія Святослава Володимировича Терського є досить актуальною і становить певний науковий інтерес, оскільки присвячена головному місту Західного Побужжя, першій князівській столиці Волинської землі – Володимирі. Важливість дослідження цього міста полягає в тому, що на його прикладі можна простежити розвиток великого середньовічного населеного пункту, який порівняно швидко відновив своє життя

після монголо-татарської навали 1237 – 1242 рр., і надалі продовжував відігравати роль визначного урбанізаційного центру Волині ще принаймні сто років.

Заслугою автора є введення в науковий обіг значних археологічних матеріалів, здобутих в результаті власних польових розвідок та розкопок за останні роки. До нашого часу окремої узагальнюючої праці з історії столиці давньоруської Волини не було. В наукових дослідженнях, які стосувалися цього регіону, даний аспект розглядався побіжно, переважно у загальному контексті історії краю.

Автором накопичений значний археологічний матеріал, який раніше не був систематизований і опублікований. Саме він складає основну джерельну базу рецензованої монографії. Таким чином, вперше проведено спеціальне дослідження по цій темі з широким використанням археологічних, топографічних та писемних джерел, які вдало взаємно доповнюють одне одного. Такий підхід дав можливість з більшою повнотою висвітлити, а в окремих випадках порушити і розглянути по-новому низку питань, пов'язаних з розвитком господарства та побуту давньоруського міста протягом тривалого хронологічного відрізка часу, п'ятисот років.

У першому розділі «Історіографія та історія Володимира за писемними джерелами» (С. 7-58) автор аналізує наявні писемні свідчення, подає загальну характеристику цієї проблеми в історіописанні, показує етапи археологічних досліджень міста. При цьому слід зауважити, що третій параграф «Історія міста X – XV ст. у літописах і документах» (С. 31-58) дещо перегукується з першим параграфом, у якому також в схематичній формі розглядається ця сама проблема. Тим не менше у розділі С.В.Терський вказує об'єктивні соціально-економічні та політичні причини, які сприяли швидкому зростанню міста.

В другому розділі «Історична топографія міста та його приміської інфраструктури. Стратиграфія старого міста. Оборонні укріплення» (С. 59-117) основна увага приділяється наслідкам багаторічних розкопок Володимира. Автор цілком правомірно розпочинає свій виклад з розгляду передісторії міста і показує, яким чином відбувалися урбаністичні процеси в досліджуваному регіоні. Значна увага у розділі приділяється соціально-економічній, територіально-топографічній структурі населеного пункту, його планіграфії. Досить ґрунтовно автор аналізує центральну частину міста – дитинець. Цікавою видається спроба автора при цьому підійти до розкриття проблеми взаємозв'язку

географічного типу поселення і типу його забудови. Збагачують книгу достатньо детальні плани стратиграфічних розрізів як самого дитинця, так і основних археологічних об'єктів досліджених на його території. Ґрунтовно автор розкриває початки заселення та територіальний розвиток так званого окольного міста, систему його укріплень. Доповнюються ці плани мистецько виконаними графічними реконструкціями замків Володимира, системи забудови і комунікацій окольного міста, Успенського собору, схемами розташування храмів Володимира XI – XV ст.

Важливим, на наш погляд, є розгляд інших структурних елементів давньоруського міста. Серед них: середмістя, передмістя та приміська інфраструктура. При цьому кожний структурний елемент С.В.Терський розглядає системно, всебічно, із залученням, як і в попередньому випадку, значної частини планів стратиграфічних розрізів археологічних об'єктів, фотографій другої половини XIX ст., на яких зображені культові споруди міста XIII – першої половини XIV ст., карти міста середини XIX ст.

Крім того, автор на основі залучення та порівняння археологічних матеріалів та актових писемних джерел XVI – XVII ст. детально розглядає етапи заселення середмістя, еволюцію систем укріплень і забудови території. На основі археологічних розкопок автор приходиться до досить цікавого висновку, що оскільки планування міста відбувалося під керівництвом великняжої адміністрації, то з цієї причини існували паралелі у планувальній структурі раннього Києва та Володимира.

У третьому розділі «Будівлі Володимира» (С. 118-156) автор подає детальну типологію храмової та житлової забудови. При цьому він досить детально характеризує спільні загальноруські риси і особливості будови Успенського храму, змальовує еволюцію її інтер'єру, фрескового розпису. Аналогічно на багатому фактичному й ілюстративному матеріалі дослідник характеризує храм в ур. Стара Катедра, Михайлівську і Василівську церкви, храм-ротонду Михайлівського монастиря й інші. Окремо автор розглядає й дерев'яне культове будівництво, характеризуючи церкву XII – XV ст. в ур. Онуфріївщина.

У наступному параграфі «Житлове та господарське будівництво» (С. 148-156) досить цікавою є запропонована типологія житлових і господарських споруд. В її основу покладено: глибину ґрунтового котловану, конструкції стін і даху житла, внутрішнє планування і обладнання. Автор розділив житла на типи і варіанти відповідно до типологічних ознак, поєднавши їх у часі, тобто хронологічно подав появу тих чи інших типів житла. Розглядаючи житла, С.В.Терський достатньо аргументовано і досить переконливо виділив типи планової структури даної категорії пам'яток та конструкції входів. Цілком обґрунтовано автор

приходить до висновку, що масовим житлом населення Волинської землі IX – XI ст. була напівземлянка стовпової конструкції. Вона продовжувала місцеві традиції житлового будівництва попереднього часу. Перехід від напівземлянок до наземних жител у місті відбувалося протягом XI – XIII ст. При цьому дослідник зазначає, що характерною рисою будівництва X ст. було використання великої кількості господарських споруд з нішеподібними печами. На основі типології будівель і у порівнянні з характеристикою основних категорій знахідок визначається функціональне призначення жител. При цьому С.В.Терський на основі порівняльного аналізу матеріалів розкопок із суміжних земель виводить характерну ознаку дерев'яних будівель XIV ст. Володимира, а саме: використання значної кількості будівельного заліза. Досить цікавим, на нашу думку, є опис палацу боярина-гуменика з галереями і об'ємним льохом.

На нашу думку, в роботі при характеристиці різних типів житлових, господарських та виробничих споруд автору необхідно було б показати аналогії на інших теренах Русі. Це дало б змогу простежити загальноруські принципи планування, способів спорудження, матеріалу, або вичленити локальні, характерні лише для даного регіону способи будівництва і обладнання вищезазначених споруд.

Досить детально автор описує інтер'єр середньовічних жител, подає їх плани та основні категорії знахідок. На думку дослідника, у Володимирі з XIV ст. можна говорити про цегляне будівництво жител, що було покликане потребами оборони та протипожежного захисту.

Важливим й інформативним є наступний розділ монографії «Господарська діяльність у місті» (С. 157-198). На основі наявних матеріалів автор подає картину розвитку господарства та економічного розвитку Володимира, виділяючи різництво, скотарство, промисли, а також ремісниче виробництво, яке включало в себе гончарну справу, виготовлення будівельної кераміки, ковальство, видобування і обробку заліза, ювелірне ремесло, дзвонарну справу, розробку мергелястої крейди тощо. Кожний з вищезазначених видів ремесел представлений виробничими спорудами, знаряддями і продукцією, які дають можливість судити про рівень розвитку в місті того чи іншого виду ремесла. Непереконливим є свідчення автора про розвиток золотарської справи у місті, яке базується лише на знахідках прикрас на кладовищах X – XI ст., оскільки виробничі майстерні тут невідомі. У монографії С.В.Терський на належному науковому рівні розробив досить детальну типологічну класифікацію кераміки протягом X – XV ст., яка базується, в першу чергу, на змінах у розвитку керамічних комплексів, складу тістової маси і вінчиків горщиків. Більшість виявлених предметів знаходять повні або часткові аналогії на інших давньоруських та пізньосередньовічних пам'ятках України.

На основі документальних матеріалів автор переконливо довів необхідність існування у місті майстерень для виготовлення та ремонту транспортних засобів, згадуючи найбільший в Україні центр з виготовлення річкових суден-устилуг.

Досить детально автор характеризує торгівлю міста, простежуючи її еволюцію від X до XV ст. Досліджуючи напрямки торговельних інтересів міста, С.В.Терський згадує різноманітні категорії імпортованих речей, скарби, широко залучаючи при цьому дані писемних джерел. Він чітко простежив напрямки торговельних шляхів, визначив реєстр імпортованих товарів, а також тих, що йшли на експорт. Досить детально проілюстрував відносини князівської столиці з містами Західної та Північної Європи, Візантії, країн Сходу.

Про те, що духовна культура населення Володимира була багатою, автор красномовно говорить у п'ятому розділі монографії, який називається «Культура і міжнародні зв'язки. Військова справа та соціальний розвиток» (С. 199-229). В ньому С.В.Терський на основі широкого залучення археологічного матеріалу, показав еволюцію розвитку християнської культури в місті при широких залишках язичницьких вірувань серед місцевого населення. При цьому автор правильно констатує, що з розростанням вищого і глибшого християнства язичницькі культові місця переносяться за межі міста, або на їхніх місцях споруджувалися християнські храми, наприклад, на острові Велесівщина споруджений храм св. Онуфрія. Докладно автор розглядає й архаїчні обряди, які збереглися в побуті міщан.

У цьому ж розділі автор аргументовано простежує міжнародні культурні зв'язки міста, залучаючи при цьому значний писемний матеріал. Він наводить приклади поширення візантійських впливів у мистецтві Володимира, письмі. Дослідник також детально характеризує християнську культуру атрибутику, виявлену в місті, простежує значення впровадження нової релігії із поширенням грамотності серед міщан. Він простежив значення скрипторію князя Володимира Васильковича у розвитку книгописання, детально описав формування володимирської художньої школи оформлення храмів. Автор також детально характеризує декоративно-ужиткове мистецтво, залучаючи при цьому значний матеріал монументального живопису. Це своє припущення автор підтверджує низкою переконливих доказів.

Цілоком аргументованим виглядає другий параграф розділу (С. 214-218), який завершує запропоноване дослідження і з історичної точки зору показує значення Володимира в історії України та його міжнародні зв'язки. С.В.Терський на основі широкого залучення писемних джерел і документально-матеріалу простежив формування суспільно-культурного обличчя міста, які, як зазначає автор, виходили за межі суто торговельних зв'язків. Він

цілоком слушно зауважує, що географічне розташування Волині щодо Києва призводило до того, що волинська знать завжди більше тяжіла до своїх західних сусідів і була в опозиції до центральної влади Русі. Більшість князів з місцевої гілки династії Рюриковичів були пов'язані родинними зв'язками з представниками феодальної верхівки країн Центральної Європи.

Досліджуючи зовнішні політичні контакти Володимира, автор вказує, що не менш важливі для нього були зв'язки з державами Північного Причорномор'я, Золотою Ордою та іншими країнами Сходу тощо. Це, в свою чергу, відобразилося на етнічному складі міського населення.

Не настільки повно, як би слід було б, автор характеризує військову справу населення цього важливого волинського міста (С. 219-226). Він звертає увагу лише на ручну зброю ближнього та дальнього бою, захисний обладунок, спорядження вершника і верхового коня. Однак автор не проводить їх хронологічну та типологічну класифікацію. Серед згаданих видів зброї автор розглядає мечі, шаблі, вістря списів, стріл, наконечники болтів від самострілів. На цьому фоні більш детально характеристику отримали лише сокири (С. 219-221). Автор наводить широкі аналогії виявленим предметам озброєння та обладунку воїнів з подібними знахідками на інших середньовічних пам'ятках України. Проте дослідник не звертає увагу на вивчення інших видів озброєння, які використовувалися городянами, а саме: металеві машини – «пороки», хоча відомо, що останні складали важливу складову в оборонній системі княжої столиці у другій половині XIII – XIV ст. Для цього С.В.Терському слід було уважніше придивлятися до форм великого каміння, яке досить часто трапляється при розкопках різних давньоруських археологічних об'єктів, оскільки серед них можна виявити спеціально оброблені металеві снаряди для відповідних типів військових механізмів. Адже відомо, що самі «пороки» належать до предметів матеріальної культури, які через певні об'єктивні причини не змогли дійти до наших часів. Крім того, досліджуючи укріплення міста у другій половині XIV – XV ст. автор так і не вказав, чи позначилась на системі їхньої забудови поява вогнепальної зброї та наскільки міські оборонні споруди були пристосовані до використання нового ствольного порохового засобу.

Останній параграф монографії «Соціальний розвиток» (С. 226-229), на нашу, є дещо поверховим. Автор схематично характеризує ієрархічну драбину мешканців міста, не вдаючись до детальної характеристики.

У підсумках монографічного дослідження (С. 230-231) автор робить цілоком переконливі висновки, що Володимир є типовим слов'янським містом, яке виросло з племінного кореня, а його історія є важливою для реконструкції історії середньовічного суспільства.

Отримані матеріали в результаті археологічних досліджень Володимира значно доповнюють нашу уяву про це давньоруське місто, його складові частини, етапи його розвитку, а також збагатили вітчизняну історичну науку новими речовими матеріалами, які у майбутньому допоможуть науковцям при подальшому вивченні населених пунктів періоду високого середньовіччя.

Значно доповнюють монографію додатки, які включають перелік імен володимирських князів, старост, та єпископів у хронологічному порядку, починаючи з X до XV ст. (с. 232-233). Цікавим є каталог житлових споруд Володимира, які відносяться до IX – XIV ст. з багато розміщеним графічним матеріалом (с. 234-271), а також каталог поховань X – XV ст. з території старого міста (с. 272).

Загалом монографія С.В.Терського залишає позитивне враження, оскільки є оригінальним науковим дослідженням. Вона базується на значному фактичному матеріалі, який дозволяє зробити вагомі висновки з актуальних проблем історії досліджуваного регіону. Монографія відзначається новизною матеріалів і актуальністю проблематики, яка зацікавить не тільки фахівців, але й усіх, хто цікавиться середньовічною історією України.

*Ігор Возний, Андрій Федорук
(Чернівці)*

**Мойсей А.А. Аграрні звичаї та обряди
у народному календарі східнороманського
населення Буковини. – Чернівці:
ТОВ «Друк-Арт», 2010. – 304 с.: 36 іл.**

Територія Буковини знаходиться у контактній смuzі різноетнічних спільнот. Фактично можна говорити про постійну етнічну взаємодію у різні історичні періоди у цьому краї.

Автор рецензованої праці уважно проаналізував ситуацію в міжкультурних взаємостосунках східнороманського і українського населення під кутом зору, добросусідського їх співіснування. Тематика аграрних звичаїв і обрядів до певної міри розкриває саму суть концепції світосприйняття народних мас у повсякденному житті. Компаративний підхід до розгляду акультураційних процесів в етноконтактній зоні є характерною рисою і інших робіт А.Мойсея: «Сіміон Флоря Маріан – етнограф Буковини» (2003 р.), «Традиційна культура населення Буковини у наукових працях румунських дослідників другої половини XIX – початку XX ст.» (2005 р.), «Магія і мантика у народному календарі східнороманського населення Буковини» (2008 р.). В них тематика народного календаря розглядається через призму порівняльного аналізу, уважного вивчення процесу акультурації, культурної амальгами, характерної для означеної етнографічної зони.

Водночас слід відзначити, що А.А.Мойсей своє дослідження побудував на матеріалах всієї буковинської етнографічної зони (територія Чернівецької області України та Сучавського повіту Румунії). Як результат – робота А.А.Мойсея становить зацікавлення для наукових кіл не лише України, але і Румунії та Республіки Молдови.

Структурно книга складається з 6-ти розділів, які охоплюють таку тематику: регламентація часу та структура народного календаря (просторові і часові уявлення у традиційному світогляді; річний цикл календарних свят; звичаї і обряди, пов'язані з водою, вогнем, рослинністю, культом померлих); скотарський (цикл скотарських свят, народний культ покровителів хижих звірів та змії) і землеробський (обряди, пов'язані із сільськогосподарськими роботами, обряди заклинання врожаю) календарі; зимові драматичні традиції.

З метою вивчення соціально-культурного фону, на якому відбувався процес виникнення, розвитку, деградації та зникання певних звичаїв та обрядів, автор в окремому розділі піддав досить ретельному аналізу соціальні та етнокультурні процеси, які відбувалися протягом XIX – XXI ст. на Буковині.

Автор книги на основі наукових досліджень проблеми аграрних звичаїв та обрядів народного календаря східнороманського населення засвідчує унікальність даної етнічної зони порівняно з сусідніми регіонами. Це підтверджується, на думку автора книги, наявністю цілої низки унікальних давніх звичаїв та обрядів, збережених в традиційній обрядовості автохтонного населення: магічний ритуал похорону антропоморфної ляльки *калоян* (*похорон засуши*) з метою викликання дощу, рештки обряду *напаруда*, які вже зникли в румунському етнічному просторі; комплекс зимових драматичних обрядів українського та східнороманського населення Буковини, які за архаїчністю, феєричністю та масовістю проведення є унікальними етнографічними явищами; ритуали дівочої та парубочої ініціації, які збереглися як у румунів, так і в українців та ін.

Подібні висновки, як і ті, що стосуються певних констатацій (збереження народним календарем своїх ґрунтовних позицій в існуючій календарній системі; наявність великої кількості спільних рис у календарній обрядовості румунів і українців; необхідність використання величезного потенціалу культурної спадщини для розвитку туристичної галузі) ґрунтуються на великій джерельній базі, яку автор так класифікує: писемні джерела XV – першої половини XIX ст.; матеріали архівно-музейних установ України, Румунії, Республіки Молдова (XVIII – XIX ст.); відповіді на етнографічні анкети (XIX – початок XXI ст.); монографії сіл та роботи, присвячені етнографічним зонам Буковини (XX – початок XXI ст.).

Окремо слід звернути увагу на матеріали, зібрані автором в етнографічних експедиціях з 1997 по